

TÜRK DİLLƏRİNDƏ SAMİT SƏSLƏR

Aynur Murad qızı Namazova

ADPU

aynamaz@mail.ru

Xülasə

Köklü bir dil olan türk dili tarix boyu geniş bir coğrafiyada çox müxtəlif əsərlərlə təmsil olunmuşdur. Dilimiz Gök türklərindən günümüzə qədər səs və forma dəyişikliyi ilə inkişaf etmiş, qonşu mədəniyyətlərin təsiri ilə müxtəlif dirlərin lüğət tərkibinin təsirinə məruz qalmışdır. Yazıda müxtəlif türk dillərinin fonetik xüsusiyyətləri araşdırılır. Xüsusilə samit səslərin dəyişməsi bu məqalənin əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Məqalədə kar samit səslərin öz cingiltili qarşılığına çevrilməsinə aid nümunələr

verilmişdir. Həmçinin bu dəyişmələrin müxtəlif tarixi faktlar vasitəsi ilə də sübutunu ətraflı təhlillərlə məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: türk dilləri, fonetika, qıpçaq, sözlər, samit səslər.

Резюме

Турецкий язык, который является языком с глубокими корнями, на протяжении всей истории был представлен множеством различных произведений на обширной территории. Наш язык развивался со времен гок-тюрок до наших дней с изменениями по звучанию и форме, находился под влиянием лексики разных религий под влиянием соседних культур. В статье рассматриваются фонетические особенности разных тюркских языков. В частности, изменение согласных звуков является одним из основных объектов исследования данной статьи. В статье приведены примеры трансформации глухих согласных звуков в их звонкие аналоги. Также в статье с подробным анализом отражены доказательства этих изменений посредством различных исторических фактов.

Ключевые слова: Тюркские языки, фонетика, кыпчак, слова, согласные звуки.

Summary

The Turkish language, which is a deep-rooted language, has been represented by many different works in a wide geography throughout history. Our language has developed from the time of the Gok Turks to the present day with changes in sound and form, and has been influenced by the vocabulary of different religions under the influence of neighboring cultures. The article examines the phonetic features of different Turkic languages. In particular, the change of consonant sounds is one of the main research objects of this article. The article gives examples of the transformation of deaf consonant sounds into their ringing counterparts. Also, the evidence of these changes through various historical facts is reflected in the article with detailed analysis.

Key words: Turkic languages, phonetics, Kipchak, words, consonant sounds.

Əski türkcədə sözün əvvəlində dörd partlayıcı və iki afrodizyak çağdaş türk yazılı dillərində olduğu kimi qorunub saxlanılmış və ya tarixi nizamlı səs dəyişmələri ilə ikinci dərəcəli qarşılıqlıya çevrilmişdir.

Aşağıda araşdırılan ilk samitlər ümumi türkcə yazı dilinin bütün tarixi boyu dəyişməz qalmış ola bilər, lakin burada biz yalnız müntəzəm səs dəyişikliyi ilə əmələ gələn ikinci dərəcəli fonemlərə diqqət yetirmək və nümunə vermək istəyirik; Bu məqsədlə yuxarıda qeyd etdiyimiz Əski türkcədə sözün əvvəlindəki qızıl samitinə diqqət çəkəcəyik.

B.A.Serebrennikov və N.Z.Gadjiyeva sözün əvvəlinin səs quruluşuna görə türk yazılı dillərini iki qrupa ayırırlar: “Birinci qrupa sözün əvvəlində səslə samitlər daxil olan dillər düşür. Biz bunları oğuz dilləri adlandırırıq ki, ikinci Qıpçaq dilləri qrupuna sözlərin əvvəlində samitlər, daha çox səssiz samitlər daxildir”. (2)

Başlangıçda /b/ > /p/ xakas, şork və çuvaş dillərində müntəzəm olaraq tonlanır: müq. *baş > çuv. puş, Haqq. Paş, Şor. pas; *balıq “balıq” > Çuv. möhür, Hak. paliq, Şor. palik; *bāy “zəngin” və Çuv. puy- “zəngin olmaq”, Hak. “zəngin” paylaşmaq; *bölmək- “bölmək” və Hak. pöl-, çuv. möhür-; *bil- “bilmək” və Hak. pil-, çuv. batarya. Bu müntəzəm səs dəyişikliyindən başqa, /b/ > /v/, /b/ > /m/ kimi qeyri-qanuni tarixi dəyişikliklər də müşahidə olunur: ET bar- > TT var- (halbuki Tat. Kzk. bar-) “to. getmək, gəlmək”; a- > TT. ver- (Tat. bir- halbuki) “vermək”; bığ > Dad. mıyık “bığ”, buz > Kzk. banan “buz”, I > Kzk. lakin Tat. min “mən” və s.

İlkin /t/ > /d/ nizamsız səs dəyişməsi ilə çağdaş türk yazılı dillərindəki bütün ilkin /d/ səsləri ET /t/ samitinə əsaslanan ikinci dərəcəli fonemlərdir: DLT. tam > Trkm. tām (müq. TT., Az. bənd, Qaq. bənd “anbar”); DLT. taq- > Trkm. daq- “tikmək, bağlamaq” (müq. TT., Gag. taq-, Az. taq-); DLT. daş > Az. daş, Trkm. daş (müq. TT., Qaq. daş); DLT. zibil qutusu > Trkm. depe (müq. TT., Az. təpə, Qaq. tepə); DLT. ter > Trkm. der (müq. TT., Az., Qaq. ter); DLT. tik- > TT., Gag. dik- (müq. Az., Trkm. tik-); DLT. tirsgek > TT., Az., Gag. dirsək (bax. Trkm. tirşek); DLT. toq > Trkm. doq (müq. TT., Gag. toq, Az. toq); DLT. toqı- > TT., Gag. doğu-, Trkm. doğa- (müq. az. toğu-); DLT. tök- > YE. dump- > TT., Trkm., Gag. tök- (müq. az. tök-); DLT. turu- > Trkm. döre- (müq. TT. türe-, Az. tore-); DLT. duz > Az. duz, Trkm. dūz (müq. TT.,

Gag. duz); DLT. tiñla-/ tiñle- > EAT. dinlə- > TT., Az. qulaq as, Trkm. dinləmək-; DLT. toquz > TT., Gag. doqquz, Az. doğğuz, Trkm. doqquz; DLT. rt > EAT. dörd > TT., Az., Qaq. dörd, Trkm. dört.

Başlangıcdakı t > d dəyişməsi Tuvanda da mövcuddur: Tuv. tam ~ Tat., Nog. toli, Krg. tolo "dolu"; Tuv. doñ ~ Tat. tuñ, Krg. toñ "şaxta, dondurulmuş"; Tuv. duş- ~ dadmaq. töş- ~ Noq. tus- ~ Krg. açar - "düşmək"; Tuv. dağ ~ Tat., Kzk., Nog. tav ~ Krg. çox ~ Özb. "dağ" üçün.

Qıpçaq tədqiqat ədəbiyyatında ən çox tanınan sözün əvvəlindəki ikinci dərəcəli kəsikli /c/ samitinin qaraqalpaq və qazax dillərində /j/ davamı keçdiyi görünür: ET yaq- > Kıp. *cak-> Kkalp., Kzk. jaq- "yandırmaq"; ET yaş- > Kıp. *cağ- > Kkalp., Kzk. jav- "yağış"; ET tərəfi- > Kıp. *can- > Kkalp., Kzk. jan - "yandırmaq"; ET make- > Kıp. *cap- > Kkalp., Kzk. jap- "örtmək, örtmək"; ET yarım- > Kıp. *car- > Kkalp., Kzk. jar - "parçalamaq"; ET yacht- > Kıp. *pişik- > Kkalp., Kzk. jat- "yatmaq"; ƏT yaq- > Kıp. *cay- > Kkalp., Kzk. jay - "yaymaq"; ET yaz- > Kıp. *jaz- > Kkalp., Kzk. caz- "yazmaq"; ƏT Yq- > Kıp. *cığ- > Kkalp. jığ- ~ Kzk. jığ- "məhv etmək". (3, s.85) Qıpçaq yazı dillərindəki bu ikinci dərəcəli /c/ səsi Qazan tatarında qeyri-müntəzəm olaraq yalnız ön damaq saitlərinin yanında inkişaf etmişdir: ET yer > Tat. cir "yer"; Rejim. yaxşı ber- > yiber- > Dad. siber- "göndərmək"; ET ip > yip > cip "ip"; ƏT. hələ- > Dad. cit - "çatmaq". (1, s.48)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Öner M. Bugünkü Qıpçaq türkcəsi. 1-ci nəşr. Ankara: TDK nəşrləri, 1998.
2. Serebrennikov BA, Gadjieva NZ. Türk Yazı Dillərinin Müqayisəli Tarixi Qrammatikası (Tərcümə: Hacıyev T, Öner M). 2-ci nəşr. Ankara: TDK nəşrləri, 2018.
3. Sıratı E. Qıpçaq ləhcələrində kök feillər (Tarixi-müqayisəli lüğət tədqiqatı) 1-ci nəşr. Ankara